

ELLIPSISNING O'RGANILISH TARIXI VA ILMIY YONDASHUVLAR

G'iyosidinova Gulnoza Najmidinovna

gulnozagiyosidinova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ellipsis hodisasining tilshunoslikda o'rganilish tarixi, uning nazariy asoslari va zamonaviy ilmiy yondashuvlar tahlil qilinadi. Ellipsis nutq jarayonida grammatik yoki mazmuniy jihatdan tiklanishi mumkin bo'lgan til birliklarining tushirilishi bilan bog'liq hodisa sifatida izohlanadi. Maqolada ellipsisning sintaktik, semantik, pragmatik va kommunikativ xususiyatlari yoritilib, uning shakllanishi va tadqiq etilish bosqichlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, ellipsisning gap tuzilishidagi o'rni, kontekst orqali tushirilgan birliklarning tiklanishi hamda nutqning ixcham va ta'sirchan bo'lishidagi vazifalari tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ellipsisga turli nazariy qarashlar qiyosiy asosda ko'rib chiqilib, zamonaviy tilshunoslikda uning faqat grammatik hodisa emas, balki kommunikativ va pragmatik vosita sifatida ham o'rganilayotgani ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: ellipsis, sintaksis, grammatika, semantika, pragmatika, kontekst, nutq, gap, tushirilgan birlik, kommunikativ vazifa, tilshunoslik.

Kirish

Til insonlar o'rtasidagi aloqa va fikr almashishning asosiy vositasi bo'lib, unda fikrni ifodalashning turli grammatik va uslubiy imkoniyatlari mavjud. Nutqda so'zlovchi har doim ham fikrni to'liq grammatik shaklda ifodalashga ehtiyoj sezmaydi. Ba'zan mazmuni kontekstdan anglashiladigan ayrim so'z yoki gap bo'laklari tushirib qoldiriladi. Bunday holat tilshunoslikda ellipsis hodisasi bilan izohlanadi. Bugungi tilshunoslikda ellipsis masalasi an'anaviy grammatik yondashuv bilan cheklanib qolmay, funksional, kognitiv va pragmatik nuqtayi nazardan ham o'rganilmoqda. Shu sababli ellipsisning o'rganilish tarixini tahlil qilish va uning zamonaviy ilmiy talqinlarini yoritish dolzarb masalalardan biridir.

Asosiy qism

Ellipsis atamasi yunoncha “elleipsis” soʻzidan kelib chiqqan boʻlib, “tushirib qoldirish”, “yetishmaslik” maʼnolarini anglatadi. Tilshunoslikda esa ellipsis nutq tarkibidagi ayrim birliklarning grammatik jihatdan ifodalanmasligi, biroq ularning mazmuni kontekst yoki nutq vaziyatidan anglashilishi sifatida qaraladi. Masalan, “Men kitob oldim, ukam esa daftar” gapida ikkinchi qismda “oldi” kesimi takrorlanmagan, ammo uning mazmuni birinchi qism orqali osonlik bilan tiklanadi. Bu holat ellipsisning sodda koʻrinishlaridan biridir.

Ellipsis haqidagi dastlabki qarashlar qadimgi ritorika va grammatika anʼanalariga borib taqaladi. Qadimgi yunon va lotin grammatik maktablarida nutqning ayrim qismlarini tushirib qoldirish masalalari koʻrib chiqilgan. Bunda asosiy eʼtibor nutqning ixchamligi, takrorning oldini olish va fikrning taʼsirchanligini oshirishga qaratilgan. Keyinchalik ellipsis ritorika va stilistika doirasida ham oʻrganilib, badiiy nutqda undan foydalanish usullari tadqiq etildi.

Anʼanaviy tilshunoslikda ellipsis, avvalo, sintaktik hodisa sifatida talqin qilindi. Bu yondashuvga koʻra, gap tarkibidagi maʼlum bir boʻlak tushiriladi, biroq gapning umumiy mazmuni saqlanib qoladi. Tushirilgan birlikni oldingi yoki keyingi gap, vaziyat yoki umumiy kommunikativ tajriba orqali tiklash mumkin. Shu jihatdan ellipsis gapning grammatik qurilishi bilan uning mazmuni oʻrtasidagi munosabatni koʻrsatadi.

XX asr tilshunosligida ellipsis masalasi yanada chuqurroq oʻrganila boshlandi. Struktur tilshunoslik doirasida gapning formal tuzilishi, uning komponentlari va tushirilgan elementlarning oʻrni masalasiga eʼtibor kuchaydi. Transformatsion-generativ grammatika rivojlanishi bilan ellipsis hodisasi sintaktik strukturaning yashirin va ochiq komponentlari munosabati nuqtayi nazaridan tadqiq etila boshlandi. Ushbu yondashuvda gapning yuzaki shaklida mavjud boʻlmagan, ammo chuqur strukturada nazarda tutilgan birliklarni aniqlash muhim hisoblandi.

Ellipsisning oʻrganilishida sintaktik yondashuv bilan bir qatorda semantik yondashuv ham muhim ahamiyatga ega. Semantik nuqtayi nazardan ellipsisda tushirilgan birlikning maʼnosi yoʻqolmaydi, balki kontekst orqali qayta tiklanadi.

Masalan, “Siz choy ichasizmi?” – “Ha” dialogida ikkinchi javob grammatik jihatdan to‘liq gap shaklida emas. Shunga qaramay, uning mazmuni “Ha, men choy ichaman” tarzida anglashiladi. Demak, ellipsisda shakliy qisqarish yuz bergan bo‘lsa-da, mazmuniy aloqa saqlanib qoladi.

Pragmatik yondashuv ellipsisning kommunikativ vazifalarini aniqlashga alohida e’tibor beradi. Nutq jarayonida so‘zlovchi tinglovchiga ma’lum bo‘lgan axborotni qayta-qayta takrorlamaslik uchun ayrim birliklarni tushirib qoldiradi. Bunda kommunikativ iqtisod tamoyili namoyon bo‘ladi. Ya’ni so‘zlovchi kamroq til vositalari yordamida ko‘proq mazmunni ifodalashga intiladi. Shu sababli ellipsis nutqni ixchamlashtirishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi.

Ellipsis dialogik nutqda ayniqsa faol qo‘llanadi. Savol-javob shaklidagi muloqotlarda javob ko‘pincha savolda mavjud bo‘lgan birliklarni takrorlamasdan beriladi. Masalan, “Bugun darsga borasanmi?” – “Boraman” shaklidagi muloqotda javobning to‘liq shakli “Men bugun darsga boraman” bo‘lishi mumkin. Biroq kommunikativ vaziyat to‘liq mazmunni anglash uchun yetarli bo‘lgani sababli ayrim birliklar tushiriladi. Bunday holat nutqning tabiiyligini ta’minlaydi.

Ellipsisning yana bir muhim xususiyati kontekstga bog‘liqligidir. Tushirilgan birlikni tiklash uchun ko‘pincha undan oldingi yoki keyingi gaplarga murojaat qilish zarur bo‘ladi. Demak, ellipsisni faqat alohida gap doirasida o‘rganish har doim ham yetarli emas. Uning matn bilan aloqasi, gaplararo bog‘lanish va kommunikativ vaziyatdagi o‘rni ham hisobga olinishi kerak.

O‘zbek tilida ham ellipsis hodisasi keng uchraydi. Ayniqsa, so‘zlashuv nutqi, dialoglar, maqol va matallar, badiiy adabiyot hamda publitsistik matnlarda ellipsisning turli ko‘rinishlarini kuzatish mumkin. O‘zbek tilining agglutinatativ xususiyati va gap qurilishidagi grammatik vositalar ayrim tushirilgan birliklarning mazmunini kontekst orqali aniqlashga imkon beradi. Masalan, kesimning shaxs-son shakli yoki gapdagi boshqa grammatik belgilar ayrim hollarda tushirilgan subyektni aniqlashga yordam beradi.

Ellipsis badiiy uslubda ham muhim ekspressiv vosita hisoblanadi. Yozuvchi qahramon nutqidagi tushirilgan so‘zlar orqali uning ruhiy holati, hayajoni, ikkilanishi

yoki shoshilinch vaziyatini ifodalashi mumkin. Ayrim hollarda tugallanmagan yoki qisqartirilgan gaplar qahramonning ichki kechinmalarini kuchaytiradi. Shuning uchun ellipsis faqat grammatik qisqartirish emas, balki badiiy-estetik vazifa bajaruvchi vosita sifatida ham namoyon bo'ladi.

Ellipsisni o'rganishning zamonaviy bosqichida uning kognitiv xususiyatlariga ham e'tibor kuchaymoqda. Kognitiv yondashuvga ko'ra, tinglovchi yoki o'quvchi tushirilgan birlikni o'zining oldingi bilimlari, kontekst va mavjud kommunikativ vaziyat asosida tiklaydi. Demak, ellipsisni anglash jarayonida inson tafakkurining faol ishtiroki kuzatiladi. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi umumiy bilimlar bazasi ellipsisning muvaffaqiyatli tushunilishiga xizmat qiladi.

Matn lingvistikasida ellipsis matnning bog'liqligi va yaxlitligini ta'minlovchi vositalardan biri sifatida qaraladi. Bir gapda mavjud bo'lgan birlikning keyingi gapda tushirib qoldirilishi matndagi takrorni kamaytiradi va gaplar o'rtasidagi semantik aloqani kuchaytiradi. Shu sababli ellipsis matnning iqtisodiyliigi va mazmuniiy zichligini oshirishga xizmat qiladi. Ellipsisning ilmiy jihatdan o'rganilishida uning turlarini aniqlash ham muhimdir. Sintaktik ellipsisda gapning muayyan bo'lagi tushiriladi. Semantik ellipsisda esa tushirilgan birlikning mazmuni kontekst orqali tiklanadi. Pragmatik ellipsis kommunikativ vaziyatga bog'liq bo'lib, tinglovchi vaziyatdan kelib chiqib tushirilgan mazmunni angelaydi.

Dialogik ellipsis esa savol-javob yoki muloqot jarayonida faol namoyon bo'ladi. Shuningdek, ellipsis va sukut, ellipsis va nominativ gap, ellipsis va to'liqsiz gap kabi hodisalar o'rtasidagi farqlarni aniqlash ham muhim ilmiy masalalardan biridir. Har qanday qisqa yoki to'liq bo'lmagan gapni ellipsis deb baholash mumkin emas. Ellipsisda tushirilgan birlikni kontekst yoki vaziyat orqali tiklash imkoniyati mavjud bo'lishi kerak. Shu jihat uni boshqa qisqa sintaktik konstruksiyalardan farqlaydi. Zamonaviy ilmiy yondashuvlar ellipsisni til tizimining turli sathlari o'rtasidagi o'zaro munosabatni namoyon qiluvchi murakkab hodisa sifatida ko'rsatmoqda. Uning sintaktik shakli semantik mazmun bilan, semantik mazmun esa pragmatik vaziyat bilan uzviy bog'langan. Shuning uchun ellipsisni kompleks tarzda o'rganish tilning kommunikativ imkoniyatlarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Umuman olganda, ellipsisning o'rganilish tarixini bir necha bosqichga ajratish mumkin. Dastlab u ritorik va stilistik hodisa sifatida ko'rilgan bo'lsa, keyinchalik grammatik va sintaktik jihatdan tadqiq etildi. XX asrda semantik va transformatsion yondashuvlar rivojlandi. Hozirgi davrda esa ellipsis sintaksis, semantika, pragmatika, kognitiv lingvistika va matn lingvistikasi kesishmasida o'rganilmoqda.

Xulosa

Ellipsis tilning muhim grammatik va kommunikativ hodisalaridan biri bo'lib, nutqda fikrni ixcham, aniq va ta'sirchan ifodalash imkonini beradi. Uning asosiy belgisi gap yoki matn tarkibidagi ayrim birliklarning bevosita ifodalanmasligi, ammo ularning mazmuni kontekst yoki kommunikativ vaziyat orqali tiklanishidir. Ellipsisning o'rganilish tarixi qadimgi grammatika va ritorika an'analaridan boshlanib, zamonaviy tilshunoslikdagi sintaktik, semantik, pragmatik va kognitiv tadqiqotlarga rivojlangan.

O'zbek tilida ellipsisning qo'llanishi, uning turlari, kontekst va nutq vaziyati bilan munosabati, badiiy matndagi uslubiy imkoniyatlari alohida tadqiqotlar uchun muhim mavzu bo'lib xizmat qiladi. Kelgusida ellipsisni zamonaviy o'zbek tilining korpus materiallari asosida o'rganish, uning og'zaki va yozma nutqdagi chastotasini aniqlash hamda pragmatik xususiyatlarini kengroq tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. **Арутюнова Н.Д.** Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1999.
2. **Ахманова О.С.** Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1969.
3. **Chomsky N.** Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957.
4. **Halliday M.A.K., Hasan R.** Cohesion in English. – London: Longman, 1976.
5. **Matthews P.H.** The Concise Oxford Dictionary of Linguistics. – Oxford: Oxford University Press, 2007.